

Јасеновачки крематоријум

Дејан Мотл

УДК 343.819.5:341.322.5(497.13)“1941/1945

ЈУСП Доња Градина;
виши кустос - историчар;
dejanmotl@jusp-donjagradina.org

Апстракт: Највећи јасеновачки логор носио је назив логор III Циглана. Име је добио по постојећој фабрици за израду цигле и црепова. Сама циглана, осим што је производила поменуте производе, у једном периоду логора се наводи и као стратиште. У појединим изјавама логораша, као и каснијим мемоарским дјелима, ова фабрика се помиње и као мјесто гдје су усташе вршиле кремирање убијених логораша, па чак и као мјесто гдје су жртве живе спаљиване. Аутор је одлучио да у овом раду анализира постојеће изворе као и мемоаристику и литературу у којој се помиње кремирање тијела као и спаљивање живих људи. Иако преживјели логораша помињу и градњу крематоријума у селу Доња Градина, због чињенице да он није стављен у функцију, није разматран у овом раду.

Кључне ријечи: Јасеновац, логор, крематоријум, Пићили, спаљивање

Увод

Јасеновачка циглана у власништву српске породице Бачић започела је рад најкасније 1924, када се помиње у књизи *Индустрија Хрватске и Славоније*.¹ Цигла је печена у кружној Хофмановој (Hoffman) пећи, која су тада сматрана модерном технологијом у производњи цигле. Ове пећи су, зависно од величине, могле имати 10, 12, 16, 18 или чак и више комора смјештених око заједничког димног канала, у којима се уз помоћ врелог ваздуха вршила термичка обрада цигле. Као гориво употребљавано је дрво или угаљ. Зову се још и континуалне јер раде непрекидно.² Предмети су непокретни, смјештени у коморама, а

¹ Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1924, стр. 571.

² Berislav Šebečić, „O poduzetništvu na glavnim gliništima i ciglanama središnje Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća“, у: *Rudarsko-geološki naftni zbornik*, Vol. 15, Zagreb, 2003, стр. 82.

ватра се пребацује из једне коморе у другу тако да имамо увијек коморе с највишом температуром, коморе које се хладе и коморе које се празне, пуне и подгријавају. У коморама које су најтоплије температура је од 900 до 1.080 °C.³

Циглана у Јасеновцу била је једноспратница са два димњака покривена кровом. На основу фотографија насталих након завршетка Другог свјетског рата можемо закључити да је кружна пећ била средње величине са 16 комора.⁴

Након формирања Независне Државе Хрватске, у славонском селу Јасеновац, на простору гдје се налазила циглана, усташе су основали логор који је назван логор III Циглана. Зграда циглане се у једном периоду логора наводи и као стратиште тј. мјесто гдје су кремирани остаци жртава али према неким сјећањима и мјесто гдје су спаљивани живи људи.

Логораши су овај крематоријум назвали Пићилијева пећ по њеном творцу. Доминик Хинко Пићили (Piccili) рођен је у Славонској Пожеги. Као грађевински инжењер неколико пута је у својству савјетника Макса Лубурића посјеђивао логор. Почетком 1942. дошао је у Јасеновац и убрзо постао заповједник радне службе логора.⁵ Осим по крематоријуму, остао је упамћен по незаобилазном жељезном бичу којим је садистички тукао заточенике.⁶ Од краја септембра 1944. до посљедњег дана постојања логора био је управник логора у чину усташког пуковника. На крају рата повлачи се према Аустрији, гдје му се изгубио сваки траг.⁷ Једна од тачака оптужнице која је након рата против њега

³ Biljak, Römer, *Staklo, keramika i građevinski materijal*, Zagreb, 1965, стр. 39, 59.

⁴ Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945-1947, Fotomonografija*, Jasenovac, 2016. стр. 98, 109.

⁵ На том мјесту је наслиједио Љубу Милоша. Заповједник радне службе имао је у својој надлежности рад у логору, исхрану, смјештај, здравствену бригу о логорашима. Имао је шире надлежности од заповједника логора, који је у надлежности имао војне јединице које су осигуравале логор, осигурање логораша за вријеме рада ван логора и ликвидације (прим. аут.).

⁶ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001, стр. 516-518.

⁷ JUSP Jasenovac, A-SPJ-1287, *Iskaz Ljube Miloša o logoru Jasenovac*. Љубо Милош у изјави са саслушања наводи да се у усташкој емиграцији причало да је Доминик Хинко Пићили ухапшен у Аустрији од стране енглеских војних власти и изручен Југославији негдје код Дравограда.

подигнута јесте ликвидација неутврђеног броја мушкараца, жена и дјецe спаљивањем у пећи у периоду фебруар-мај 1942.⁸

Крематоријум у литератури

У литератури о логору Јасеновац Пићилијева пећ се најчешће помиње успутно, као феномен који је неко вријеме постојао у логору али нико се није озбиљније бавио овим питањем. Поједини аутори углавном цитирају логораше који су преживјели логор, а исту помињу у својим изјавама. Ти цитати су у односу један наспрам другог често искључујући. Овдје ће се поменути дио литературе који показује досадашњи модел писања о крематоријуму.

Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, описујући логор, наводи да се у близини кружне пећи за печење цигле налазила посебна пећ за спаљивање људи, која је радила три мјесеца.⁹ У посебном поглављу, које се зове „Spaljivanje zatočenika“, тврди се да је пећ саграђена по узору на нацистичке господаре. Послом изградње је руководио инж. Пићили, који је због заштите тајности наредио да се убију сви логораша који су учествовали у изградњи крематоријума. За вријеме постојања крематоријума у њему су убијени жене и дјеса из логора у Старој Градишци али и стари логораша који су убијани у мањем броју. Комисија наводи да само један логораш, Бранко Балија, од оних који су свједочили о спаљивању, наводи да су живи људи убацивани у пећ.¹⁰

Мирко Першен у књизи *Ustaški logori* пише како поједини говоре о постојању пећи за спаљивање жртава али да нема вјеродостојних података о томе. Ту доноси цитат Драгана Ролера (Roller), који је у логор доведен 18. фебруара 1942. Першен у својој књизи нема научни апарат па нам је непознато одакле је преузео Ролерову изјаву у којој се наводи да је дио логора због поплаве био исељен у Стару Градишку. Прије одласка за Стару Градишку у логору се осјећао смрад који је долазио из керамичке пећи. Објаснио је и да је керамичка пећ подешена за крематоријум јер се због поплаве није могло убијати на главном стратишту у Доњој Градини. Када се вратио у логор Циглана 1944.

⁸ HDA, Fond 306, ZKRZ-Zh br. 9967-10035, *Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača*.

⁹ Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac*, Donja Gradina, 2013, стр. 12.

¹⁰ Исто, стр. 51-52.

њему су други логораши причали како је било покушаја спаљивања али је пећ била примитивна па се смрад осјећао у самом Јасеновцу и околним селима. Ролер сматра и да је пећ била мала док је у самој пећи циглане технолошки било немогуће истовремено палити људе и циглу па се престало с том праксом.¹¹

Бивши јасеновачки логораш Шимо Клаић одбацује тврдње да се спаљивање догодило у пећима циглане, наводећи да је непотребно било шта додавати и измишљати о паклу Јасеновца. Он посебно истиче да су измишљене приче о претварању циглане у крематоријум. Тврди да нико од преживјелих логораша који су радили на циглани такве приче неће потврдити јер је било немогуће бацати лешеве у пећ циглане. Међутим, у даљем тексту свог сјећања он не одбацује тврдње о спаљивању већ напомиње да је у фебруару или марту била велика смртност од болести, глади, изнемоглости, а земља смрзнута и терен је подводан па су усташе дошле на идеју да лешеве спаљују у керамичкој пећи која се налазила поред циглане и чији је димњак користила. У пећ је могло стати до 30 лешева.¹²

„Pićilijev krematorijum“ назив је поглавља које на десет страна доноси Милан Булајић. Оно започиње с констатацијом да су усташе, по нацистичком узору, а због немогућности да се копају гробнице усљед поплава, изградили крематоријум. Највећи дио овог поглавља чине већ раније објављена сјећања и свједочења бивших јасеновачких логораша које аутор доноси у краћим или дужим цитатима.¹³ Међутим, цитирана сјећања разликују се у опису саме пећи, начина убијања и спаљивања без икаквог ауторовог коментара или покушаја да се било шта поближе сазна о самом процесу.

Ауторка двију књига о Јасеновцу, Наташа Матаушић, позивајући се на Земаљску комисију Хрватске, пише да се у близини зграде циглане налазила посебна пећ за спаљивање људи, коју су усташе након

---

¹¹ Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990. стр. 170-171. Ролер наводи како су логораши због поплаве одведени из барака на таван циглане, гдје су спавали. Наводи да је на тавану било хладно али сухо. Након кратког времена су болесне и немоћне морали спустити с тавана у приземље. Прошли су кроз тунел циглане и стигли до мале керамичке пећи која се налазила уз саму пећ циглане.

¹² Šimo Klaić, *Sjećanje jednog logoraša*, у: Ljubo Boban, *Kontroverze iz povjesti Jugoslavije 2*, Zagreb, 1989, стр. 414-415.

¹³ Milan Bulajić, *Jasenovac, ustaški logori smrti. Srpski mit?*, Beograd, 1990, стр. 106-116.

три мјесеца рада порушили.¹⁴ У свом другом дјелу о логору Јасеновац доноси готово исту реченицу, коју допуњује са „рећ била је primitivna varijanta masovnih krematorija nacističke kulture ,a pokušaji spaljivanja leševa pokazali su se prilično neuspješnim. Nema nikakvih vjerodostojnih dokumenata koji bi potvrdili teze preuzete iz sjećanja nekih logoraša da je u njoj spaljeno preko desetak tisuća leševa, ali i živih zatočenika“.¹⁵

У књизи *Zašto Jasenovac*, Марко Ручнов има поднаслов под називом „Spaljivanje logoraša“. За крематоријум наводи да је био у склопу ринга¹⁶ и његових двадесетак кабина за сушење цигле. Крематоријум је, по њему, била просторија од дванаест квадратних метара са подом од жељезних решетки испод које је била друга просторија у којој је ватра била стална. Ватра се ложила дрвима и коксом. Наводи да су у горњу просторију бацани мртви али и живи заточеници. За те тврдње аутор се не позива ни на какве изворе или литературу док се код датирања периода у којем је крематоријум радио позива на бивше логораше Егона Бергера, Ота Брејера (Breuer) и Милана Дуземлића.¹⁷ Они су навели да је крематоријум спаљивао мртве али и живе логораше у периоду од фебруара до краја маја 1942. Међутим, поузданост Милана Дуземлића као извора за ову тврдњу јако је упитна пошто исти није у том периоду боравио у логору јер је логорисан 1943. Аутор без икаквих аргумената наводи и да је крематоријум највјероватније срушен на захтјев Нијемаца крајем маја, сматрајући да је он и направљен уз њихову инструкцију. Он закључује да, иако су усташе вјешто скривале постојање крематоријума, вјетар је разносио смрад па је тајна откривена.¹⁸

Спаљивање у Пићилијевој пећи као једном од начина убијања помиње и Антун Милетић. Он пише да су и они који су при уласку у логор били распоређени на рад касније били убијени или спаљени у циглани, тзв. „Пићилијевој“ пећи.¹⁹ Милетић ништа поближе није рекао о самој пећи као и начину спаљивања. Треба напоменути да ни ова

¹⁴ Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003, str. 135.

¹⁵ Nataša Mataušić, *Jasenovac, Fotomonografija*, Jasenovac-Zagreb, 2008, стр. 108-109.

¹⁶ Кружне пећи.

¹⁷ Marko Ručnov, н. д., 89,90.

¹⁸ Исто, стр. 90.

¹⁹ Antun Miletić, *NDH - koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Beograd, 2010, стр. 81-82.

књига нема научни апарат па не знамо одакле је Милетић црпио овакве податке.

Иако није релевантна литература, поменућемо и књигу ревизиониста Владимира Мркоција и Владимира Хорвата. Управо једно поглавље њихове књиге носи наслов „Picilijeva peć – 10 do 40 tisuća spaljenih!“ Аутор²⁰ ово поглавље користи да би „раскринкао“ тротомну књигу Антуна Милетића *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: Dokumenta*. Испод поднаслова се налази сљедећи текст: „Da se покаже koliko je ta tvrdnja apsurdna, dovoljno je samo citirati izjave svjedoka koji o njoj govore i iz kojih se vidi gdje je peć bila, kakva je bila, tko je spaljivao i na koji način. Miletićeva nesposobnost kritičke analize ima patološke razmjere; uporno iznosi tvrdnje koje su suprotne dokumentima“.²¹ Мркоци је злоупотребио објављене изјаве извлачећи из контекста само оно што би могло потврдити његову тезу о измишљеној подвали званој крематоријум. Тако кратко цитира супротстављене дијелове изјава бивших логораша о крематоријуму, наводећи читаоца на жељену слику да се заправо ради о једној великој лажи.²²

Прегледом литературе јасно можемо видјети да само питање крематоријума није истражено. Аутори га углавном не негирају али о њему и не могу нешто више рећи. Његов рад стављају у период фебруар–мај 1942. О питањима његовог изгледа, начина спаљивања и убијања углавном се, без критичког приступа, ослањају на сјећања и изјаве бивших логораша који су нам уједно и једини извор по овом питању. Аутор сматра потпуно нетачном тврдњу о крематоријуму насталом по нацистичком моделу. Осим што је нацистичким војницима био забрањен улазак у логор, у прилог те тврдње стоји и чињеница да су и нацисти у том периоду још увијек експериментисали са начинима уклањања тијела убијених. Тако су у првим логорима смрти Белзец, Собибор и Треблинка, нацисти тијела убијених бацали у велике масовне гробнице. У јесен 1942. у логорима Белзец и Собибор започели су са спаљивањем лешева, а у логору Треблинка тек од 1943.²³

²⁰ Аутор дијела књиге гдје се налази ово поглавље је Владимир Мркоци.

²¹ Мркоци потпуно занемарује чињеницу да су наведене Милетићеве књиге зборници докумената без критичке анализе истих.

²² Vladimir Mrkoci, Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008, стр. 34–37.

²³ Yitzhak Arad, „Operation Reinhard“: *Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka*, стр. 26 <www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203576.pdf> (посјећено 2. 4. 2018).

Крематоријум у мемоарима

Слична ситуација је и по питању мемоара преживјелих. Прво објављено мемоарско дјело неког од преживјелих јасеновачких логораша је оно Ђорђа Милише²⁴ из 1945. Он градњу крематоријума ставља у почетак 1942, а његово стављање у функцију крајем фебруара исте године. По њему се кружна пећ циглане састојала од 15 до 20 комора за сушење цигле и велике ложионице са 20 рупа кроз које је пролазио топли ваздух за сушење цигле. Крематоријум је лоцирао поред зграде циглане. То је била просторија величине 3 x 4 м, с подом од жељезних решетки. У просторији испод ложио се кокс и дрва, а у горњу просторију су бацани мртви и живи. Почетком лjeta крематоријум је преуређен за сушење цигле јер се у јавности прочуло о спаљивању.²⁵

Своје сјећање на боравак у логору написао је и Драго Хаџи Чолаковић. Његови мемоари су објављени 1948. и по питању крематоријума се не разликују много у односу на изјаву коју је дао Комесаријату за избјеглице и пресељенике у Београду априла 1942.²⁶ Он наводи да је 24. фебруара, два дана прије него што ће сазнати да ће бити пуштен, осјетио смрад изгорјелог меса и видио густе црни дим који је излазио из димњака циглане. Када је у марту логор био поплављен, логораша су из нижих поплављених дјелова одведени на циглану. Ту су одвојени болесни, који су сутрадан убијени, а њихова тијела су спаљена.²⁷ У поплављеном логору остаје неколико стотина логораша, док су остали 25. марта одведени у логор Стара Градишка. Група од 13 Срба која треба бити пуштена након неколико дана је поново враћена у логор Циглану. Ту је Хаџи Чолаковић имао прилике да разговара са логорашем Слободаном Мићићем који је био у унутрашњој управи логора и који је због тога био упућен у многе тајне јасеновачког логора. Од њега је сазнао да усташе жицом даве људе из пристиглих транспорта а затим тијела спаљују, као и да су 25. марта, када су логораша одведени у Стару Градишку, из супротног смјера доведене 42 Српкиње, од којих је

²⁴ У логору III Циглана Милиша је био у периоду децембар 1941. до јануара 1942. Сам аутор каже да је ту провео 33 дана, након чега је одведен у логор Стара Градишка.

²⁵ Ђорђе Милиша, *У муčiliшту-паклу Јасеновац*, Загреб, 1945, стр. 134-136.

²⁶ Види стр. 10.

²⁷ Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац 21 VII 1941/31 III 1942*, Сарајево, 1948, стр. 98-100.

22 задављене и спаљене. Након тога су полицијским комбијем (марицом) довођене Јеврејке с дјецом из Ћакова.²⁸

Бивши јасеновачки логораш др Никола Николић у својој књизи из 1948. има поднаслов „Термичка средства убијања људи – спаљивање живих људи“. Важно је напоменути да је Николић у јасеновачки логор III Циглану интерниран у лето 1942, дакле у вријеме када се престало с праксом спаљивања. Он наводи да је по пројекту инж. Пићилија велика пећ за печење цигле преграђена у више пећи које су имале заједнички димњак. Дневни капацитет крематоријума био је 450–600 људи. Усташе су своје будуће жртве држали до ноћи у „тунелу“²⁹ који је био прислоњен на циглану. Ту су убијани а потом су други логораша³⁰ носили тијела или возили вагонетима до крематоријума тј. до његових жељезних врата. Николић пластично описује и спаљивање живих људи као и проблеме усташа да своје жртве утјерају у ватрену буктињу. Он наводи и димензије пећи. Оне су велике и простране, величине 3 x 4 x 3, али слабо херметички грађене и вентилиране па се смрад ширио по околини Јасеновца.³¹ У другом издању Николићеве књиге из 1975, поред горе наведеног, појављује се и нови поднаслов „Крематориј-керамика“, у којем стоји да је у јануару 1942. преуређена једна пећ циглане за спаљивање лешева. Капацитет јој је био 40 лешева. Логорашима је од стране усташа били речено да ће пећ служити за печење глинених рукотворина које ће неки логораша да израђују. Николић описује неколико покушаја усташа да живе људе утјерају у ужарену пећ. Због отпора су одустали од тога па су жртве прво убили а тијела затим предали гробарима који су их стављали у пећ коју би потом потпаљивали.³²

О крематоријуму пише и Егон Бергер, који је од првог до посљедњег дана постојања провео у логору Јасеновац.³³ Хладну зиму и немогућност да се копају гробнице наводи као разлог за изградњу крематоријума. Логораша који су одређени да раде на изградњи нису имали контакт са осталим логорашима. Крематоријум је лоцирао на спрат зграде циглане гдје се, по њему, налазила просторија величине око 3 м², чије је дно састављено од жељезних шипки. Доњи дио просторије се

²⁸ Исто, стр. 105–106.

²⁹ Објекат без бочних зидова који је служио за сушење цигле.

³⁰ Николић их назива „чистачима“ и „спаљивачима“.

³¹ Никола Николић, *Јасеновачки логори*, Београд, 2015, стр. 115–121.

³² Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1975, стр. 50–53.

³³ Почетком марта 1942. из логора III Циглана прешао је у Логор IV Кожара, гдје је остао све до пробоја.

ложио а пламен је пролазио кроз шипке. Прве жртве су били они логораша који су градили крематоријум док је касније у крематоријуму извршена ликвидација жена и дјеце из логора у Ђакову.³⁴

Потпуно другачије виђење крематоријума налазимо у мемоарима под насловом *Sasječeno stablo Danonovih*. Аутор Цадик Данон пише како је почетком априла 1942. у току ноћи осјетио мирис меса који га је посјетио на роштиљ.³⁵ Ујутро је од других логораша сазнао да су усташе живе људе бацили у ужарену пећ а да је он заправо осјетио мирис људског меса. Он пише и о сусрету са једним логорашем који је успио побјећи из крематоријума. Мордехај, који је био из Сарајева, тада му је испричао да је с групом логораша ноћу одведен на спрат циглане. Морали су се скинути а из великог отвора на поду је избијала топлина ужарене пећи. Усташе су дугачком летвом гурале логораше у ужарену пећ. Мордехај је успио да се сакрије у ћошак који није био освијетљен и тако је успио изаћи.³⁶

У зборнику сјећања под називом *Sjećanje Jevreja na logor Jasenovac* четворица бивших јасеновачких логораша спомињу крематоријум и спаљивање. Наведени описи се разликују. Тако се у овом зборнику наводи да је једнога дана спаљено неколико стотина дјеце³⁷, затим да је због температуре од -30 °С група логораша у жељи да се угрије ушла у једну просторију циглане коју су усташе потом зазидали а несрећнике спалили, што је касније постала пракса усташа.³⁸ О крематоријуму се говори и у сјећању Сада Коена Давка, који почетак спаљивања тј. рада крематоријума ставља у прољеће 1942. По њему су прве жртве били жене и дјеца Ђакова. Касније су стизали бројни жељезнички транспорти из других логора. Жртве су у вагонима чекале по неколико дана, након чега би им се рекло да иду на купање и дезинфекцију у један

³⁴ Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966, стр. 54-55. Треба навести и да је Бергер 2. марта 1942. прешао у логор IV Кожару која се налазила у самом селу Јасеновац, дакле изван логора III Циглана.

³⁵ Аутор би ово датирао у мјесец март јер је Цадик Данон 25. марта са дијелом логораша, због поплаве, пребачен у логор Стара Градишка, одакле се није враћао у Јасеновац.

³⁶ Cadik Danon, *Sasječeno stablo Danonovih*, Beograd, 2007, стр. 137-138.

³⁷ „Sjećanje Salamona Monike Mysafije“, у: *Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1985, стр. 23. Он је у логору III Циглана био од његовог оснивања до љета 1943, када је успио побјећи.

³⁸ „Sjećanja Jakova Kabilja“, у: *Sjećanja Jevreja...*, стр. 88; Јаков Кабиљо у наведеном периоду није био у логору Циглана јер је 29. јануара 1942. одведен у логор Стара Градишка.

објекат који се налазио поред циглане. Ту су убијани ударцима маља у главу, а затим спаљени. Неки су ударцем били само ошамућени па су тако живи бачени у пећ.³⁹ Алберт Маестро у свом сјећању износи двије супротне тврдње везане за почетак рада крематоријума. Прво спомиње да је због времена које се прољепшало дошло до излијевања Лоње и Саве из својих корита, што је резултирало немогућношћу копања гробница око логора. У то вријеме он ставља и долазак у логор инж. Пићилија, по чијим нацртима је направљена пећ за спаљивање. Затим наводи да је ријека Сава била залеђена па није било могуће у њу бацати лешеве умрлих и убијених. О спаљивању у пећи сазнао је од логораша гробара који су мртве током ноћи односили до циглане.⁴⁰

Треба истаћи сјећање Љубана Марјановића објављено, у едицији „Kozara u NOV-u“. Иако је Марјановић у логор Циглана депортован у љето 1942, дакле у периоду када крематоријум, према свим изјавама и сјећањима, није више постојао, он описује један догађај гдје су усташе живе људе тјерали и бацали у пећ циглане. Наводи да је гледао како усташе око 200 логораша утјерују у отворе у пећима⁴¹ и закључује да су живи људи бачени у ватру.⁴²

Колико је Пићилијев крематоријум обликовао сјећања преживјелих свједочи и исповијест Невенке Станковић, преживјелог дјетета логораша са Козаре, објављено у емисији „Живот прича“ на Првој ТВ 11. 4. 2018. Према њеном свједочењу, усташе су у љето 1942. бацале живу дјецу у пећ, а седмогодишња Невенка је преживјела јер је усташа који је њу бацио промашио врата пећи.⁴³

Оно што је на први поглед уочљиво је да многи бивши логорашаи, иако нису били у логору III Циглана у периоду када се говори о раду крематоријума, у својим сјећањима описују пећ и начин на који су усташе убијали и спаљивали тијела али и живе људе. Отуда и долази толико различитих описа. Чињеница је да се за вријеме постојања логора као и након завршетка рата међу логорашима и преживјелима говори-

³⁹ „Sjećanje Sada Koen Davka“ у: *Sjećanja Jevreja ...*, стр. 171; Садо Кoen Давко у наведеном периоду није био у логору Циглана јер је у јануару 1942 одведен у логор Стара Градишка.

⁴⁰ „Sjećanje Alberta Maestra“, у: *Sjećanja Jevreja...*, стр. 127.

⁴¹ Вјероватно мисли на коморе у којима се пекла цигла.

⁴² Ljuban Marjanović, „Strahote jasenovačkog logora“, у: *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, knjiga 3, Beograd, 1971, стр. 647.

⁴³ <www.prva.rs/web-tv/emisija/zivot-prica/40148/zivot-prica-lice-zla.html> (posjećeno 14. 5. 2018).

ло о спаљивању, па су највјероватније приче о крематоријуму постале саставни дио сјећања које су поједини унијели у своје мемоаре.

Извори о крематоријуму

До данас није познат ни један усташки докуменат који би директно свједочио о спаљивању живих или тијела убијених. Међутим, то не треба да значи да исти не постоји или да се злочини такве врсте нису догодили у логору. Познато је да су усташе у два наврата, 1943. и 1945, спалили већи дио документације настале радом логорске управе. Исто тако, чињеница је да архиве који садрже грађу НДХ још увијек нису у задовољавајућој мјери истражени. Од осталих извора о крематоријуму најзаступљеније су изјаве које су дали бивши логораши. Међутим, ту треба бити опрезан и критичан. Најчешће истраживачи не воде рачуна о времену давања изјаве као и о томе да ли је онај који је изјаву дао боравио у логору у периоду који се везује за рад крематоријума. Посебно важан извор је Изјава са саслушања Љубе Милоша, заповједника радне службе логора, дата правосудним органима Југославије након хапшења, 1947.

Од посредних докумената аутору је познат један датиран од 3. маја 1942. У њему заповједник радне службе логора одговора на допис од 29. априла Мјешовите пучке школе из Јасеновца да ће школа добити цријеп и циглу са срушене православне цркве из Јасеновца и срушених кућа из сусједног села Градина. Оно што је важно у овоме документу је да се наводи: „Novog crijера i cigle vam ne možemo prodati, jer istog nemamo na skladištu“.⁴⁴ Ова реченица нам говори да се у наведеном периоду у циглани највјероватније нису производили цигла и цријеп тј. да сама циглана није служила за производњу истих.

Зачетак идеје о крематоријуму можемо наћи у јануару 1942. У том периоду су усташе у Градину⁴⁵ довеле двије групе људи. Прва је била од око 120 српских жена и дјеце, а друга између 300 и 400 мушкараца. Сви су најприје убијени а њихова тијела су затим спаљена у напуштеним сеоским кућама Градине.⁴⁶ Иако их је јака зима и немогу-

⁴⁴ ЈУСП Доња Градина: рег. 4/16, фасц. 5, док. 19.

⁴⁵ Село је почетком јануара 1942. прикључено логору Циглана, а његово становништво је или протјерано или убијено. У наредном периоду територија Градине постаће главно стратиште логора.

⁴⁶ „Izvod iz Zapisnika od 13. aprila. 1942. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Hadži-Čolaković Drage i Save, Čolaković Joce,

ћност копања гробница навела да се на овај начин рјешавају тијела убијених, можемо претпоставити да су усташе увидјеле предности спаљивања тијела убијених па би слједећи корак био посебан објект направљен искључиво за ту намјену.

Први подаци о крематоријуму у Јасеновцу датирају из априла 1942, дакле у периоду када је, према свједоцима, крематоријум још постојао. Након посјете Међународне комисије⁴⁷ Јасеновцу пуштено је из логора 13 логораша⁴⁸ који су у току прве половине априла дали изјаве у Комесаријату за избјеглице и пресељенике у Београду. У изјавама се издвајају два момента. Први је промјена у начину ликвидирања након посјете логору Међународне комисије јер су од тада усташе престале са праксом јавног убијања у логору. А други моменат је поплава која је у мјесецу марту захватила логор па се мртви нису могли закопати. Због подземних вода није било могуће ископати јаму јер док се ископа лопата или двије, вода би одмах напунила ископану рупу. У логору се тада почело шапутати о крематоријуму који је направљен у циглани. Око прилаза згради постављена је стража, што раније усташе нису чиниле, тако да нико од логораша није смио да приђе близу циглане.⁴⁹ Према свједочењима ових бивших логораша, жртве су убија-

---

Тomić Dike i Petrović Pane“, у: Antyn Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, књига 1. Београд, 1986, стр. 242; Исто су потврдили и 35 Срба избјеглих из Јасеновца који су 2. јула 1942. дали изјаву у Комесаријату за избјеглице и пресељенике. Разлика је само у томе што се у овој изјави говори о већем броју убијених али и они наводе да су тијела спаљена (види: Атанасије Јевтић, *Вечан ѿмен, Јасеновац, месѿо најѿојљено крвљу невиних*, Београд, 1990, стр. 87–88).

⁴⁷ Ова комисија састављена од земаља савезница НДХ обишла је логор 6. фебруара 1942. Дана 26. фебруара усташе су прочитале имена 13 логораша који су поштеђени рада и који су од тог момента добијали бољу храну. Они су 30. марта 1942. пуштени из логора и преко Земуна спроведени у Београд.

⁴⁸ Пуштени су: Драго Хаѿи Чолаковић, Јоѿа Чолаковић, Саво Чолаковић, Вукашин Жегарац, Ђуро Медић, Бранко Поповић, Стево Симић, Дико Томић, Пана Петровић, Реља Милановић, Мирко Пајкић, Миливој Николић и Војислав Прњатовић.

⁴⁹ ЈУСП Доња Градина: рег. 3/18, фасц. 1, док. 1, „По казивању једног логораша који је све преживео и доведен у Београд - Напшeнје и живот у логору Јасеновац“. Оригинал документа налази се у Архиву Србије у Београду.

не у самом објекту циглане и то најчешће дављењем жицом.⁵⁰ Иако у том периоду уопште није било цигле, у логору пећ је страшно горјела.⁵¹

Од злочина у крематоријуму они издвајају три случаја. Први је од 23. марта, када је због поплаве између 50 и 60 болесних логораша из болнице било пренесено у једну шупу, гдје су жицом задављени, а њихова тијела спаљена у пећи циглане, која је посебно преуређена за ту сврху. Без прецизног датирања, само уз временску одредницу „и то вгјете“, наводе и двије групе Срба доведених у логор. Једна је из Карловца, њих око 90, и друга око 50 сељака из Босне. Људи из обје групе су уведени у зграду циглане, жицом задављени, а њихова тијела спаљена. За трећи случај су чули од других логораша⁵² а десио се 25. марта. Тада је усташки заставник Алтарац⁵³, полицијским аутом „марица“ из Старе Градишке за Јасеновац довезао 42 Српкиње, од којих је 20 одмах убијено и потом спаљено.⁵⁴

У лето 1942. истој Комисији је изјаву дао и Симо Ђурковић.⁵⁵ И он издваја, као важан, мјесец март, јер се тад прешло на другачији начин ликвидирања тј. тијела убијених су спаљивана. Наводи групу од 120 логораша који су, након што је ријека Сава крајем марта поплавила логор, убијени и спаљени.⁵⁶ Не улази у детаље самог начина спаљи-

⁵⁰ „Izvod iz Zapisnika od 9. aprila, 1942. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Vojislava Prnjatovića, izjava Steve Simića“; „Izvod iz Zapisnika od 10. aprila, 1942... izjava Vukašina Žegarca“ у: А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, стр. 209, 217, 228.

⁵¹ Исто, „Izvod iz Zapisnika od 30 aprila, izjave Milivoja Nikolića i Relje Milanović“, стр. 283.

⁵² Види стр. 6.

⁵³ Јакоб Алтарац, усташки заставник. Према налазима Покрајинске комисије Војводине 25. марта 1942. лично је допремио 42 Српкиње из Старе Градишке у логор Циглана. Након што су силоване, њих 20 је исте вечери убијено и спаљено, М. Ručnov, н. д., стр. 202.

⁵⁴ „Izvod iz Zapisnika od 13. aprila. 1942. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Hadži-Čolaković Drage i Save, Čolaković Joce, Tomić Dike i Petrović Pane A.Miletić“, у: А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, стр. 248.

⁵⁵ Симо Ђурковић је 25. маја с групом логораша пребачен у логор Земун, одакле се убрзо успио пребацити у Београд.

⁵⁶ Дио логораша тад је пребачен у Стару Градишку, гдје су остали десетак дана, док је мањи дио остао у логору.

вања јер је, по њему, он био помно скриван од стране усташа и логораша о њему нису могли а ни смјели ништа знати.⁵⁷

Крајем 1942. уводи се нови термин за Пићилијеву пећ, а то је „керамика“. Овај назив се спомиње у брошури *Jasenovački logor - iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942*, коју је крајем 1942. издао пропагандни одсјек АВНОЈ-а. Ту се налазе двије изјаве у којима се помиње крематоријум. Прва је изјава Душана Ђулума, који наводи да је у логор дошао у доба „керамике“, у којој су спаљиване Јеврејке с дјецом из Старе Градишке као и Срби из околних села. Он престанак рада крематоријума ставља крајем априла 1942.⁵⁸ Побјегао је најкасније 1. јула 1942, када је за њим расписана потјерница од стране Заповједништва сабирних логора Јасеновац.⁵⁹ Друга је изјава Габријела Винтера, који своја сазнања о крематоријуму очигледно црпи из онога што је чуо од других јер је у логор депортован 29. маја.⁶⁰ Према њему, у циглани су озидане двије пећи које су, умјесто керамике, пекле људе, живе и полуживе. Жртве су задржаване у тунелу до момента када су отпремани у пећ. Свака пећ је могла да прими до 40 људи. Густ дим је излазио кроз фабрички димњак, а смрад се ширио околином. Дневни капацитет пећи је био 160 људи а пећ је радила до маја исте године. Обојица наводе да су жртве довођене комбијеммарицом, која је прије претварања у полицијски ауто коришћена као покретна авио-радионица.⁶¹

Назив „керамика“ потиче од пећи саграђене унутар комора циглане. Усташе су логорашима говориле да ће се ту пећи керамички предмети израђени у логорској радионици. Пећ је имала двоје жељезних врата, од којих доња служе за ложење а горња за стављање жртве.⁶² И сам заповједник радне службе логора Циглане Љубо Милош помиње пећ која је изграђена у самој циглани на принципу пекарских пећи.⁶³

⁵⁷ „Zapisnik od 12. juna 1942. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu na osnovu izjave Đurković Sime Miletić“, у: А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, str. 316-317.

⁵⁸ Исто, стр. 560.

⁵⁹ Исто, стр. 424.

⁶⁰ А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 3, стр. 227.

⁶¹ „Zapisnik broj 57 od 25. travnja 1945. sastavljen kod Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina Banije, izjava Ota Brejera“, у: А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, стр. 550, 557-558.

⁶² А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, str. 905.

⁶³ Значајна потврда рада крематоријума је и Записник од 25. јуна 1945. са саслушања усташког бојника Мирослава Филиповића Мајсторовића који је у

Саграђена је тако да је могла постићи високу температуру. Ликвидирање се вршило ноћу, а њоме је непосредно руководио Љубо Матковић.⁶⁴ Иако прво каже да је пећ радила у лето 1942, Милош касније спаљивање ставља у период зиме и прољећа 1941/1942, наводећи да се због поплава нису могле копати гробнице. По његовом мишљењу, она је порушена након што је прошла опасност од поплаве.⁶⁵ Жртве су били сами логораши, углавном исцрпљени и болесни, као и жене и дјеца допремљени из Старе Градишке.⁶⁶

Један од логораша који је био упућен у логорска догађања, а који је након рата био чиновник Земаљске комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача, Јакоб Данон, у својој изјави од 26. маја 1945. наводи да су до маја 1942. довођени жене и дјеца из Старе Градишке, као и људи из разних мјеста. Они који нису били способни за рад или њихове вјештине нису биле потребне усташама убијани су, а њихова тијела потом спаљена. Он не улази у детаље спаљивања али наводи да је знао по црном диму који је излазио из димњака као и „мирису“ који се осјећао у логору.⁶⁷

Из ових изјава сазнајемо неколико ствари. Прва спаљивања вршена су почетком 1942. у селу Доња Градина. Због изузетно хладне зиме и смрзнуте земље тијела убијених су спаљивана у напуштеним градинским кућама и помоћним објектима. Ипак, простор села Доња Градина још увијек није постао главно стратиште логора јер су се убијања још увијек чинила и у самом његовом кругу. Након посјете Међународне комисије логору, јавила се потреба да се потпуно сакрију злочини који су усташе чиниле. Тај период се поклапа и с доласком у

логор стигао 10. јуна 1942. Иако није био у логору у периоду када се наводи постојање крематоријума, његова изјава правосудним органима ДНФ Југославије допуњује раније изјаве. Он је чуо да је постојао крематоријум у циглани који је направљен по нацрту инж. Пићилија. Лешеви убијених убацивани су у пећ али је након два до три мјесеца из Загреба стигла наредба да се обустави даље спаљивање лешева. Наводи да је пећ имала недостатке али не каже који су и не доводи их у директну везу са престанком спаљивања лешева (Види: А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, str. 1035-1036).

⁶⁴ У питању је Љубо Матковић звани Дулфо, рођени брат Ивице Матковића који је био замјеник Макса Лубурића.

⁶⁵ JUSP Jasenovac, A-SPJ-1286, Iskaz Ljube Miloša o logoru Jasenovac.

⁶⁶ „Zapisnik broj 57 od 25. travnja 1945..., izjava Ota Brejera“ у : А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, стр. 906.

⁶⁷ А. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knj. 3, стр. 529-530.

логор инж. Пићилија као и с порастом температуре која ће довести до пораста ријека Саве и Струга и поплаве логора у марту 1942. Усташе су тада у самом објекту циглане, у комори која се користи за смјештај и печење сирове цигле,⁶⁸ озидале пећ с намјером да се ту рјешавају тијела убијених. О намјери усташа да се све држи у тајности свједочи стража која се налазила око зграде циглане. Убијање и спаљивање се вршило углавном ноћу, а логорашима су говорили да ће нова пећ да се користи за печење умјетничких предмета. Период када је ова пећ била у потпуности била у употреби је март-април 1942. Аутор сматра да усташе нису срушиле пећ само из разлога ширења смрада околином и негодовања хрватског становништва које је ту живјело. То је можда један од разлога. По мишљењу аутора, други и битнији разлог је тај што је пећ била примитивна и малог капацитета па није могла да одговори великим захтјевима. У наредном периоду, у љето 1942, у логору ће се десити геноцид над Ромима као и Србима са подручја Козаре а рјешавање тијела великог броја убијених у таквој примитивној пећи није био могуће. Усташе ће одустати од крематоријума, а злочине ће потпуно пребацити на подручје пустог села Доња Градина, које је преузело улогу главног јасеновачког стратишта.

* * *

За разлику од првих свједочења о крематоријуму, која су доста штура, касније изјаве и свједочења добијају једну потпуно другачију димензију. У изјавама из 1942. логораша не улазе у детаље пећи и спаљивања, наводећи да је све држано у строгој тајности од стране усташа. Са временским одмаком преживјели детаљно описују пећ, сам начин ликвидације као и детаљне описе бацања живих људи у исту. Треба навести да неки од бивших логораша који доносе детаљне описе нису били у логору у периоду када је пећ функционисала, него су о истом сазнали од старих логораша. Карактеристично је и да се, осим првих, касније изјаве умногоме разликују једна од друге. То је вјероватно посљедица подсвјесног згражавања на саму чињеницу да се тијела спаљу-

---

⁶⁸ Према мишљењу аутора, ово мјесто за пећ изабрано је да би се сам чин спаљивања сакрио од логораша.

ју као и неописиви страх који је због тога настао. Можда отуда и долазе поједина сјећања у којима се говори о спаљивању живих људи.⁶⁹

Тако је Душан Ратковић⁷⁰, иако није био у логору 1942, прилично детаљно описао начин спаљивања у својој изјави датој Комисији за пресељенике и избјеглице 8. марта 1944. Он је напоменуо да није био у логору у том периоду али да је чуо од других заточеника да је у просторији изнад саме пећи циглане била постављена бетонска плоча која је лежала водоравно на жељезној осовини. Уласком у наведену просторију стајало се на плочу која би се под теретом окретала у вертикални положај, а жртва би жива упадала директно у ватру.⁷¹ Иако је прилично непоуздана, с обзиром на чињеницу да у периоду постојања пећи није био у логору, његова изјава је често преузимања у литератури.⁷²

Ристо Стјепановић, логораш који је био у логору од оснивања до пробоја, у изјави Земалској комисији од 5. јула 1945. за крематоријум је навео пећ циглане која је била преправљена. Према њему, крематоријум је „imela naročitu spravu koja je slična na onu 'Vagu' koju djeca upotrebljavaju kao ljuljašku /vaga/. Jedna strana te vage spustila se i na nju je podešena sprava i kad je ta vaga spuštена i digla se, žrtva je niz nju klisnula u vatru.“ Као специјалисту за спаљивање живих људи Стјепановић наводи усташу Матковића званог Франкенштајн⁷³ и старог Лубурића којег назива Брко⁷⁴ који су по логору хватали логораше који су им запали за око. „Frankenštajn je dovodio svoje žrtve pred peć, tamo ih udarao kakvim tvrdim predmetom po glavi da ih omami, onda ih je metnuo na tu spravu i spustio u vatru.“⁷⁵

⁶⁹ Бивши јасеновачки логораш др Никола Николић у својој књизи описује и душевна обољења (психонеурозе) којима су били подложни јасеновачки логораше. Међу набројанима налази се и психоза ужаса од спаљивања.

⁷⁰ Душан Ратковић ухапшен је октобра 1943, након чега је депортован у логор Јасеновац, из којег је успио побјећи 30. јануара 1944.

⁷¹ „Izvod iz Zapisnika od 8. marta 1944. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu“, izjava Dušana Ratkovca, у: A.Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, str. 715.

⁷² Од напријед наведене литературе цитирали су га и Марко Ручнов и Милан Булајић као и Владимир Мркоци.

⁷³ Види напомену 64.

⁷⁴ Фрањо Лубурић звани Брко, стар око 50 година, био је ближи рођак Макса Лубурића.

⁷⁵ A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 4, str. 299.

Интересантно је упоредити изјаву Егона Бергера од 10. маја 1945. са његовим мемоарима објављеним 21 годину касније.⁷⁶ Иако су сјећања у основи иста, Бергер у изјави не покушава описати пећ, већ напомиње да њен тачан састав нико не зна јер су њени градитељи убијени. Мада је и сам радио пола дана на њеној изградњи и то први дан градње, он наводи само то да је у циглани изграђена једна пећ од цигле. Када је пећ прорадила, камионима су довожени жене и дјеца из Старе Градишке, за разлику од мемоара, гдје наводи жене и дјецу из Ђакова. Током ноћи је понекад чуо крикове и запомагање жена, те звук који је сличио на отварање великих жељезних врата а потом је наступила тишина, док у мемоарима он пише да су усташе бацале живе жене и дјецу у просторију с решеткама из којих је излазила ватра.⁷⁷

Оваква свједочења, иако се потпуно разликују, доказују да логораши нису могли видјети сам начин спаљивања и да је тај процес од стране усташа држан у тајности али и да се за њега, међу самим логорашима, ипак знало. То потврђује и констатација од стране Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у одлуци о утврђивању злочина др Анте Павелића да се не може утврдити начин на који су жртве спаљиване јер нема живих логораша који су били присутни при спаљивању.⁷⁸

Закључак

Феномен јасеновачког крематоријума јесте постојао у логору Циглана у периоду од два мјесеца. Он је у потпуности самосталан производ јасеновачких усташа, а не нешто што је настало као инструкција нацистичких савезника, како се то често наводи у литератури. У недостатку писаних докумената, историчари и истраживачи су приморани да се ослању на писане изјаве преживјелих логораша као једини извор сазнања. Међутим, некритички однос према изјавама довео је до многих контрадикторних тврдњи у погледу самог крематоријума. Оне се крећу од негације истог па до невјероватних описа спаљивања живих особа. Чињенице које се могу утврдити је да је пећ настала из жеље усташа да прикрију злочин као и да је пећ постојала у периоду март –

⁷⁶ Види на стр. 7.

⁷⁷ „Zapisnik o saslušanju Egona Bergera pred Okružnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Novoj Gradiški od 10. 5. 1945“, у: Motl, Mihovilović, н. д., стр. 506.

⁷⁸ Milan Bulajić, *Jasenovac, ustaški logori smrti...*, стр. 106.

почетак маја. Иако се као разлог за његово рушење углавном наводи противљење околног становништва због смрада који је долазио из пећи, аутор сматра да је главни разлог био мали капацитет пећи, који није могао да одговори великом броју жртава. Изјаве у којима се говори о спаљивању живих особа сматрамо за производ невјерице, страха и згражавања на саму чињеницу о кремирању али и саму грозоту коју су преживјели видјели и осјетили у јасеновачким логорима.

Извори и литература

Необјављени извори:

ЈУ Спомен-подручје Доња Градина (ЈУСП Доња Градина)
— Збирка докумената

ЈУ Spomen-područje Jasenovac (JUSP Jasenovac)
— Zbirka dokumenata

Hrvatski državni arhiv (HDA)
— Fond 306, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Објављени извори:

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knjiga 1-3, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga, Beograd, 1986-1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga IV, Gambit, Jagodina, 2007.

Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jaseno-vačkim logorašima*, Spomen-područje Donja Gradina, Donja Gradina, 2015.

Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945-1947, Fotomonografija*, Spomen-područje Jasenovac, 2016.

Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac*, Spomen-područje Donja Gradina, reprint, 2013.

Литература и зборници:

- Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Naklada Jugoslovenskog Lloyd-a, Zagreb, 1924.
- Rudarsko-geološki naftni zbornik*, Vol. 15, Zagreb, 2003.
- Štefica Biljak, Bela Römer, *Staklo, keramika i građevinski materijal*, Školska knjiga, Zagreb, 1965.
- Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, IKP Nikola Pašić, Beograd, 2001.
- Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.
- Ljubo Boban, *Kontroverze iz povjesti Jugoslavije 2*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Milan Bulajić, *Jasenovac, ustaški logori smrti. Srpski mit?*, Stručna knjiga, Muzej žrtava genocida, Beograd, 1999.
- Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- Nataša Mataušić, *Jasenovac, Fotomonografija*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2008.
- Antun Miletić, *NDH - koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945; genocid, holokaust i ratni zločin*, Alfa tim print, Beograd, 2010.
- Vladimir Mrkoci, Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Naklada Emil Čić, Zagreb, 2008.
- Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Naklada piščeva, Zagreb, 1945.
- Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VII 1941 / 31 III 1942*, Свјетлост, Сарајево, 1948.
- Никола Николић, *Јасеновачки логори*, Жагор, Београд, 2015.
- Nikola Nikolić, *Jasenovački logori smrti*, Oslobođenje, Sarajevo, 1975.
- Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966.
- Cadik Danon, *Sasječeno stablo Danonovih*, Dosije, Beograd, 2007.
- Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1985.
- Kozara u Narodno oslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, knj. 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.
- Атанасије Јевтић, *Вечан помен, Јасеновац, место натопљено крвљу невиних*, Свети архијерејски Синод Српске православне цркве, Београд, 1990.

Интернет:

<<http://www.yadvashem.org>>

<<http://www.prva.rs>>

Dejan Motl**Crematorium in Jasenovac**

The largest camp in Jasenovac was called “Ciglana III” (Brickyard no. 3). This name comes from the brick and roof tile factory that existed there. The “Ciglana III” area, although it was primarily known for the making of these products, is also mentioned as a death site during a certain period of time. In several prisoners’ testimonies, as well as in later memoirs, this factory is mentioned as a place where the ustaše were performing cremation of the executed prisoners, and sometimes even as a site of execution by cremation. The author analyzes the existing archival sources, as well as memoirs and other literature, in which human cremation is mentioned, whether with dead or living bodies. Even though some of the survivors mention the construction of a crematorium in the village of Donja Gradina, because it was not put to use, it was not further debated in this paper.